15. Zhuk M.V. Geimifikaciya – igrovaya tekhnologiya v obrazovatel'nom processe [Gamification is a game technology in the educational process]. Vestnik pedagogicheskogo soobshchestva. 2024. №4 (28). S. 71-72. [in Russian]

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI: 03.20
ӘӨЖ / УДК / UDC 94(574) https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.016

*А.О. Омарбекова [1], М.М. Нуров *[2], О.Е. Ысқақ [3]*

[1]PhD-докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы, e-mail: arai92_25@mail.ru
https://orcid.org/0009-0004-2879-0144
[2]PhD, «Тұран» университет, Қазақстан, Алматы, e-mail: markhabat-nur@mail.ru*
https://orcid.org/0000-0002-1219-3298
[3]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы, email: oralbek.y@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-9702-2200

АЛМАТЫ ҚАЛАСЫНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН (1937-1938 жж.) САНДЫҚ МОДЕЛЬДЕУДІҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада 1937-1938 жылдардағы Алматы қаласындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының әлеуметтік келбетін зерттеудегі заманауи сандық технологияларының рөлі кешенді түрде қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – сандық тарих (Digital Histary) құралдарын пайдалана отырып, репрессия құрбандарының мәліметтерін жүйелеу және олардың әлеуметтік панорамасын сандық моделдеуді жүзеге асыру болып табылады. Автор архивтік құжаттарды формализациялау, реляциялық деректер базасын құру және ГИС – технологиялар арқылы, «террор топографиясын» жасаудың метологиялық алгоритмдерін ұсынады. Зерттеу нәтижесінде саяси қуғын-сүргін тарихын зерттеудің пәнаралық инновациялық моделі ғылыми тұрғыдан негізделген. Алматы қаласы XX ғасырдың отызыншы жылдарына қазақ зиялылардың ең көп шоғырланған орталығы болды.

Сондықтан бұл аймақтағы репрессиялардың өзіндік ерекшеліктерін сандық форматта зерделеудің маңызы зор. Зерттеу барысында Қазақстан Республикася Президентінің Архиві, Алматы қаласының Орталық мемлекеттік архиві, ҰҚК мен ПМ арнайы мұрағаттарындағы құжаттар кешені пайдаланылды. Атап айтқанда, №141, №708, №1146 қорлар материалдары мен «Азалы кітап» қорлар материалдары мен «Азалы кітап» мәліметтері негізге алынды. Сонымен қатар, 2021-2023 жылдары жарық көрген 50 томдық құжаттар жинағы деректік базаны сапалы толықтырды. Сонымен қатар, мақалада тарихи жадыны сақтаудың цифрлық платформаларын құрудың теориялық және практикалық негіздері халықаралық тәжірибемен салыстырыла отырып таңданған. Сондай-ақ, мақалада НКВД органдарының тергеу әдістері мен «үштіктер» (тройка) қызметінің саяси астарына цифрлық талдау жасалып, олардың заңсыз әрекеттері әшкереленді. Бұл тарихи әділдікті қалпына келтірудің маңызды құралы. Осылайша, зерттеу жұмысы Отандық тарихнамадағы цифрлық жүйелеу арқылы мәселені негіздейді.

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, Алматы, сандық тарих, ГИС – технологиялар, деректер базасы, модельдеу.

*А.О. Омарбекова [1], М.М. Нуров *[2], О.Е. Ысқақ [3]*

[1]PhD-докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, Алматы, e-mail: arai92_25@mail.ru
https://orcid.org/0009-0004-2879-0144
[2]PhD, Университет «Тұран», Казахстан, Алматы, e-mail: markhabat-nur@mail.ru*
https://orcid.org/0000-0002-1219-3298
[3]Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, Алматы, email: oralbek.y@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-9702-2200

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЧИСЛЕННОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В АЛМАТЫ (1937-1938 гг.)

Аннотация

В статье комплексно рассматривается роль современных цифровых технологий в изучении социального облика жертв политических репрессий в г. Алматы в 1937-1938 годах. Основной целью исследования является систематизация данных жертв репрессий с использованием инструментов цифровой истории (Digital Histary) и реализация количественного моделирования их социальной панорамы. Автор предлагает метологические алгоритмы формализации архивных документов, создания реляционных баз данных и создания «топографии террора» с помощью ГИС – технологий. В результате исследования научно обоснована междисциплинарная инновационная модель изучения истории политических репрессий. Город Алматы был самым густонаселенным центром казахской интеллигенции на тридцатые годы XX века.

Поэтому важно изучить в цифровом формате специфику репрессий в этом регионе. В ходе исследования был использован Архив Президента Республики Казахстан, Центральный государственный архив города Алматы, комплекс документов из специальных архивов КНБ и ПМ. В частности, за основу взяты материалы фондов №141, №708, №1146, материалы фондов «Азалы кітап» и сведения «Азалы кітап». Кроме того, 50-томный сборник документов, изданный в 2021-2023 годах, качественно пополнил базу данных. Кроме того, в статье были изложены теоретические и практические основы создания цифровых платформ для сохранения исторической памяти, сопоставимые с международным опытом. Также в статье проведен цифровой анализ методов расследования органов НКВД и политической подоплеки деятельности «тройки» (тройки), разоблачены их противоправные действия. Это важный инструмент для восстановления исторической справедливости. Таким образом, исследовательская работа обосновывает проблему посредством цифровой систематизации в отечественной историографии.

Ключевые слова: политические репрессии, Алматы, цифровая история, ГИС – технологии, базы данных, моделирование.

*A.O. Omarbekova [1], M.M. Nurov *[2], O.E Yskak [3]*

[1]Ph.D. student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: arai92_25@mail.ru
https://orcid.org/0009-0004-2879-0144
[2]«Turan» University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: markhabat-nur@mail.ru*
https://orcid.org/0000-0002-1219-3298
[3]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,email: oralbek.y@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-9702-2200

METHODOLOGICAL ASPECTS OF NUMERICAL MODELING OF THE VICTIMS OF POLITICAL REPRESSION IN ALMATY (1937–1938)

Abstract

The article comprehensively examines the role of modern digital technologies in studying the social profile of the victims of political repression in the city of Almaty during 1937–1938. The main purpose of the study is to systematize data on the victims of repression and to carry out digital modeling of their social panorama through the use of Digital History tools. The author proposes methodological algorithms for formalizing archival documents, creating a relational database, and constructing a “topography of terror” through GIS technologies. As a result of the study, an interdisciplinary innovative model for researching the history of political repression has been scientifically substantiated. In the 1930s, the city of Almaty was the main center of concentration of the Kazakh intelligentsia. Therefore, it is of great importance to examine the specific features of repression in this region in a digital format.

In the course of the research, a set of documents from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, the Central State Archive of the city of Almaty, and the special archives of the National Security Committee and the Prosecutor’s Office was used. In particular, the materials of fonds No. 141, No. 708, and No. 1146, as well as the data from the Book of Mourning, served as the main sources. In addition, the 50-volume collection of documents published in 2021–2023 substantially enriched the source base. The article also analyzes the theoretical and practical foundations for creating digital platforms for preserving historical memory, comparing them with international experience. At the same time, the article provides a digital analysis of the investigative methods of the NKVD bodies and the political background of the activities of the “troikas,” exposing their unlawful actions. This constitutes an important instrument for restoring historical justice. Thus, the study substantiates the problem through digital systematization within national historiography.

Keywords: political repression, Almaty, digital history, GIS technologies, database, modeling.

Кіріспе. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуы ұлттық тарихымызды жандандыруға және өткеннің «ақтандық» беттерін қайта саралауға кең жол ашты. Отандық тарихнамада Сталиндік репрессияларды зерттеу тек саяси баға берумен шектелмей, сандық тарих (Digital History) пен «леуметтік антропология әдістерінің синтезі арқылы жаңа сапалық деңгейде көтерілді. 1930-жылдардағы Алматы қаласы қазақ зиялыларының ең көп шоғырланған орталығы және еліміздің «мәдени астанасы» болды. Алайда, осы кезеңде қаланың интеллектуалдық әлеуеттінің артуы большевиктік билікті алаңдатып, репрессияның бұл аймақта аса қатігездікпен жүруіне негізгі себеп болды [1]. Осы орайда, мыңдаған құрбандардың әлеуметтік келбетін (жасы, білімі, қызметі, этникалық құрамы) жәй ғана тізбектеу емес, тоталитарлық жүйе мен жеке тұлға арасындағы қақтығыстың сандық және сапалық параметрлерін модельдеу мәселесінің өзектілігі артып отыр.

XX ғасырдың 30-жылдарында Алматы республикасының ғылыми, мәдени және білім беру орталығына айналды. 1928 жылы Абай атындағы ҚазМПУ, 1934 жылы Киров атындағы ҚазМУ және ҚазМТУ-дың ашылуы қалаға интеллигенциясының жаңа толқынын әкелді. Сонымен қатар, Орынбор мен Омбыдан Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин бастаған Алаш зиялыларының Алматыға жаппай қоныс аударуы қаланың саяси салмағын арттырды [1]. Осы шоғырлану Кеңес үкіметі тарапынан «ұлттық сананы жоюға» бағытталған стратегиялық шаралардың күшеюіне алып келді. Статистикалық мәліметтер бойынша, Алматы халқы 1929 жылғы 48 379 адамнан 1939 жылы 222 000 адамға дейін өсті, бұл қарқынды демографиялық өзгерістер репрессияның әлеуметтік масштабтарын анықтауды қажет етеді [1].

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің методологиялық архитектурасы үш деңгейден тұрады: классикалық тарихи-философиялық (тарихилық пен объективтілік принциптері), әлеуметтік-антропологиялық «микротарих-күнделіктілік тарихы) және технологиялық-инновациялық деңгей (сандық тарих және ГИС). Зерттеудің теориялық негізі ретінде «Әлеуметтік тарих» (Social Histtory) парадигмасы таңдалды. Бұл тәсіл репрессияны тек саяси шешімдер тұрғысынан емес, құрбандардың «әлеуметтік портретін» жасау арқылы зерделеуге мүмкіндік береді. Мұнда Карло Гинзбург негіздеген микротарихи тәсіл мен Шейла Фицпатриктің «таптық классификация» концепциялары жеке адам тарихына үңілудің басты аналитикалық құралы болып табылады [2].

Сандық тарих (Digital History) бағыты зерттеушіге тек баяндаушы емес, деректерді өңдеуші (data scientist) ретінде қарауды талап етеді. Зерттеудің басты жаңалығы - мұрағаттық деректерді формализациялау және кодтау арқылы репиляциялық деректер базасын (RDBMS) құру. Л. Бородкиннің «тарихи модельдеу» теориясына сүйене отырып, Алматы құрбандарының анкеталық мәліметтері құрылымдық ақпаратқа айналдырылды. Бұл тәсіл мыңдаған адамның мәліметін математикалық модельдеу арқылы жүйелеуге, сондай-ақ корреляциялық және кластерлік талдау әдістерін қолданып, құрбанның ұлты, білімі мен оған тағылған айып арасындағы жасырын заңдылықтарды анықтауға жол ашады [2].

Кеңістіктік таладу (Spatial Analysis) және ГИС-технологиялар (ArcGIC, QGIS) зерттеудің маңызын бөлігін құрайды [2]. Алматы қаласының 1930-жылдардағы тарихи картасы жәй ғана иллюстрация емес, ол құрбандардың тұрған жерлері мен НКВД-ның жазалау орындарын локализациялауға арналған ғылыми құрал болып табылады. «Кеңістік бетбұрыс» (Spatial Turn) идеясы аясында Алматыдағы террордың географиялық концентрациясын анықтау арқылы бірегей «террор топографиясы» жасалды. Бұл әдіс Жаңалық ауылы секілді жаппай ату орындарының механизмін және қалалық ортадағы қуғын-сүргін динамикасын тереңірек түсінуге көмектеседі [3, 176-177 б.].

Зерттеудің деректік негізі Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (№141, №708 қорлар), Алматы қаласының Орталық мемлекеттік архиві (№174, №374 қорлар) және Ұлттық қауіпсіздік комитеті мен Шшкі істер министрлігінің арнайы мұрағаттарындағы материалдарын құралған. Әсіресе, НКВД-дың «анкета арестованного» құжаттары құрбанның әлеуметтік статусын (жасы, білім, мамандығы) анықтаудың басты дереккөзі болды. Сондай-ақ, 2021-2023 жылдары жарық көрген 50 томдық құжаттар жинағы бұрын «өте құпия» болып келген мұрағаттық қорларды ғылыми айналымға енгізуге мүмкіндік берді. Осылайша, классикалық тарихнама мен заманауи цифрлық технологиялардың синтезі 1937-1938 жылдардағы Алматы қаласының әлеуметтік панорамасын сандық модельдеу арқылы тарихи әділдікті қалпына келтірудің жаңа мүмкіндіктерін ашады.

Зерттеудің методологиялық стратегиясы қазіргі замаңғы тарих ғылымындағы пәнаралық парадигмалардың тоғысуынан туындайды. 1937-1938 жылдардағы Алматы қаласындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының әлеуметтік келбетін ашып зерттеу тек фактілерді тізбектеу емес, тоталитарлық жүйе мен жеке тұлға арасындағы қақтығыстың сандық және сапалық параметр-

лерін модельдеуді талап етеді [3]. Осы орайда зерттеудің методологиялық архитектурасы өзара сабақтас үш деңгейден тұрады:

1. Классификалық тарихи-философиялық деңгей. Бұл деңгейдің негізінде тарихилық (historicism) және объективтілік принциптері жатыр. Тарихилық принципі 1937-1938 жылдардағы терроры кездейсоқ оқиға емес. Сталиндік «жоғарыдан жүргізілген революцияның» заңды жалғасы және жүйелі құбылыс ретінде қарастыруды көздейді [4, 105-106 б.]. Объективтілік принципі мұрағаттық құжаттардың, атап айтқанда НКВД-ның идеологиялық тұрғыдан бұрмаланған тергеу істерінің «идеологиялық қабығын» аршып алып, құрбанның нақты әлеуметтік статусын (жасы, білімі, қызметі) бөліп алуға мүмкіндік береді.

2. Әлеуметтік-антропологиялық деңгей «микротарих). Зерттеудің теориялық негізі ретінде «Әлеуметтік тарих» (Social History) парадигмасы таңдап алынды. Мұнда басты назар саяси шешімдерге емес, «әлеуметтік топтар» мен жеке тұлғалардың тағдырына аударылды. Карло Гинзбург негіздеген микротарихи тәсіл мен француздық «Анналар» мектебінің ілімдері репрессия құрбандарының жеке тағдырларын зерделеуде аналитикалық құрал ретінде пайдаланылды. Бұл деңгей Алматы қаласының әрбір репрессияланған тұрғынының әлеуметтік келбетін «төменнен қарастырылатын тарих» (history from below) принципімен қайта жаңғыртуға негіз болады [4, 122 б.].

3. Технологиялық-инновациялық деңгей (Digital History ГИС, статистика). Бұл бағыт тарихшыдан тек баяндаушы (nattator) емес, деректерді өңдеуші (data scientist) ретінде әрекет етуді талап етеді. Методологиялың бұл бөлімі келесі элементтерді қамтиды:

Деректерді формализациялау және кодтау: Тарихи мәтінді математикалық талдауға дайындау мақсатында құрбандардың анкеталық мәліметтері сандық кодтарға айналдырылды [5].

Реляциялық деректер базасы (RDBMS): Деректерді Excel форматынан күрделі құрылымдық базаларға (Access, SQL) көшіру арқылы мыңдаған адамның мәліметін бір мезетте салыстыруға мүмкіндік туды.

Кеңістік талдау (Spatial Analysis) және ГИС: ArcGIS және QGIS технологияларын қолдану арқылы құрбандардың тұрған жерлері мен жұмыс орындарын картаға түсіру негізінде «террор топографиясы» жасалды.

Математикалық-статистикалық әдістер (Клиометрика): Құрбанның ұлты, білімі мен оған тағылған айып арасындағы байланысты анықтау үшін коррекциялық және кластерлік талдау әдістері қолданылды [6, 90-91 б.].

Зерттеудің деректік негізі Алматы қаласындағы төрт ірі мұрағаттың және арнайы мемлекеттік комиссия материалдарының негізінде жасақталды. Негізгі архивтік қорларға тоқталсақ:

– ҚР Президентінің Архиві (ҚР ПА): №141 қор репрессияның «лимиттерін» белгілеу және «үштіктер» (тройка) туралы құпия директиваларды қамтыла, №708 қор Алматы қалалық партия комитетінің мекемелердегі «жауларды» анықтау жөніндегі ішкі есептерін береді [6, 102 б.].

– Алматы қаласының Орталық мемлекеттік архиві (Алматы қ. ОМА): №174 қор қала тұрғындарының әлеуметтік құрамы мен аудандарға бөлінуі туралы мәлімет берсе, №374 қордағы 1937-1939 жылдардағы халық санағының материалдары құрдандарды жалпы қала халқының фонына салыстыруға мүмкіндік береді [7].

– ҚР ҰҚК мен ІІМ арнайы мұрағаттары: Мұндағы архивтік-тергеу істеріндегі (№0 қоры) «Анкете арестованного» құжаттары құрбанның туған жылы, білімі, мамандығы және әлеуметтік тегі туралы нақты биометриялық және әлеуметтік фактілердің басты көзі болды [7].

– 50 томдық құжаттар жинағы: 2021-2023 жылдары мемлекеттік комиссия жұмысы аясында жарық көрген бұл жинақ, әсіресе оның 25, 26 және 3-томдарындағы мұрағаттық анкеталар Алматы қаласының әлеуметтік келбетін сипаттауға нағыз деректанудың революция болды [7].

Осылайша, классикалық деректанулық сын мен заманауи сандық технологиядардың синтезі 1937-1938 жылдардағы Алматы қаласының әлеуметтік панорамасын цифрлық форматта модельдеуге толық негіз болды. Бұлар тақырып аясындағы ғылыми зерттеулерді мейлінше жаңа қырынан жүргізуге және мәселеге жаңа баға беруге көмектесе алады. Классикалық деректердің қаншалықты ақиқат екендігі кейде зерттеушілерді күдіктендіре алатыны мәлім. Сондықтан зерттеу нәтижелерінің объективтілігі жоғары бағаланатыны рас.

Нәтижелер мен талқылау. Зерттеу барысында Алматы қаласы бойынша 1937-1938 жылдардағы репрессия құрбандарының әлеуметтік келбетін сандық модельдеу бірнеше кезеңнен тұратын пәнаралық анализді қажет етті.

Негізгі нәтижелер деректерді формализациялау, әлеуметтік портретті кластерлеу және кеңістіктік визуализациялау бағыттағы бойынша топтастырылды. 1937-1938 жылдардағы террор – кездейсоқ оқиға емес, ол Сталиндік режимнің билікті сақтап қалу үшін жасаған жүйелі қадамы ретінде сипатталады.

1. Деректерді формализациялау және реляциялық базаның тиімділігі.

Сандық тарих (Digital History) контекстінде тарихшының рөлі баяндаушыдан (narrator) деректерді өңдеушіге (data scientist) ауысады [8, 9-с.]. Зерттеу барысында архивтік анкеталардағы мәтіндік ақпарат математикалық талдауға қолайлы сандық кодтарға айналдырады. Мұрағаттық құжат, Л. Бородкин атап өткендей, жәй ғана мәтін емес, ол – құрылымдық ақпарат. Осы қағидаға сүйене отырып, құрбандардың анкеталық мәліметтері (туған жылы, ұлты, білімі, мамандығы, әлеуметтік тегі) сандық индикаторларға жіктелді.

Реляциялық деректер базасын (RDBMS) құру барысында Excel форматынан күрделі құрылымдық базаларға (Access, SQL) көшу жүзеге асырылды [8, 102-103 б.]. Бұл мыңдаған адамның мәліметін бір мезетте салыстыруға мүмкіндік беретін тарихи деректанудағы үлкен секіріс болып табылады. Осылайша, Алматыда атылған 4000-нан астам адамның өмірбаяндық анықтамасы цифрлық жүйеге енгізілді [9].

2. Құрбандардың әлеуметтік-демографиялық кластерлерін талдау.

Просопографиялық әдіс арқылы ұжымдық өмірбаяны модельдеу белгілі бір әлеуметтік топтың ортақ портретін жасауға мүмкіндік берді. Мәселен, Алматыдағы қуғынға ұшыраған мұғалімдер немесе ғалымдар тобының әлеуметтік бейнесі айқындалды.

Кластерлік талдау нәтижесінде құрбандарының келесі категориялары бөліп көрсетілді [9]:

– Зиялы қауым: Алматы қаласы қазақ интеллигенциясының ең көп шоғырланған орталығы болғандықтан, репрессияның 70-80% соққысы осы топқа бағытталған. М. Қойгелдиев атап өткендей, террордың басты мақсаты – ұлттық элитаны жою арқылы халықтың рухани сындыру болды [10, 145-146 б.].

– Әскерилер мен партиялық элита: Алматыдағы жоғары офицерлік құрамның 90%-ы 1938 жылға қарай жойылған немесе тұтқындалған. №141 қор құжаттары террордың «лимиттер» (квотала) арқылы жоғарыдан қалай басқарылғанын дәлелдейді [10, 158 б.].

– Технократтар мен мамандар: Наркомирос (№1146) және Наркомздрав. (№1166 қор) деректері репрессиянық тек саясаткерлерге ғана емес, инженерлер мен дәрігерлерге де ауыр тигенін көрсетеді [10, 164-165 б.].

1937-1938 жж. Алматы қаласындағы қуғын-сүргін құрбандарының кәсіби құрамы. Зерттеу барысында анықталған кәсіби кластерлердің үлесі келесідей нақты статистикалық деректерге сүйенеді:

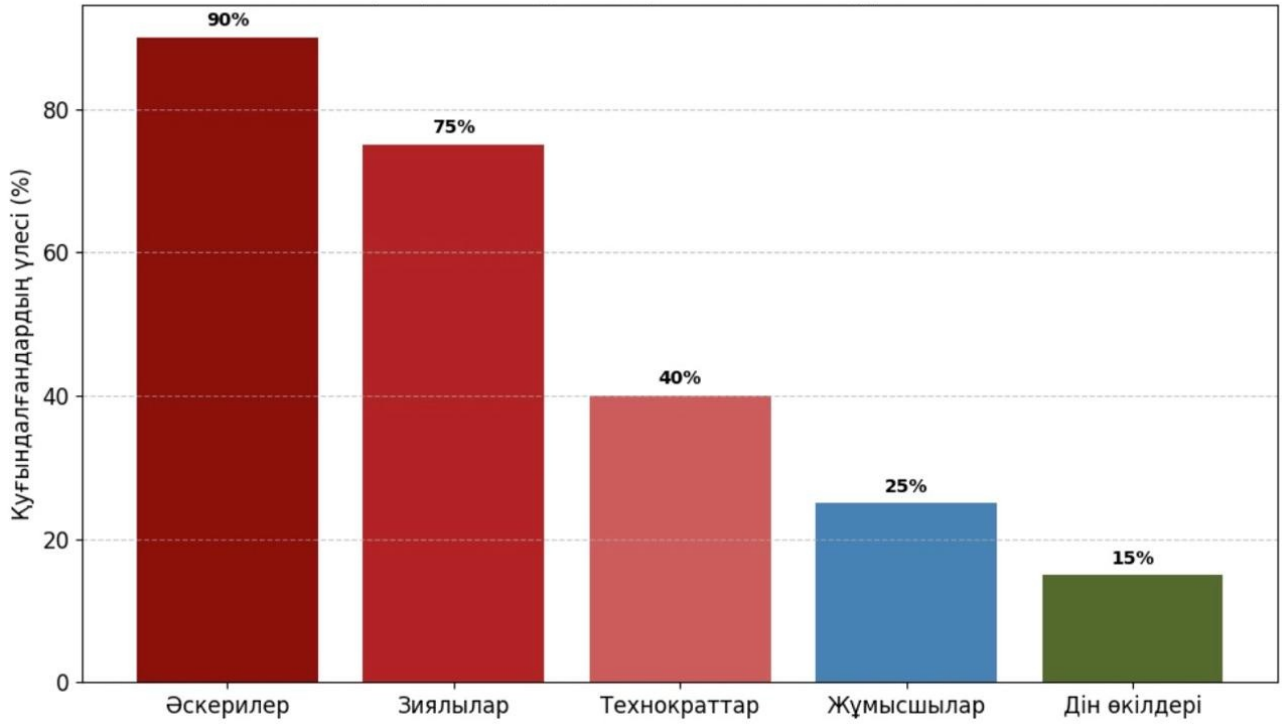
– Зиялы қауым (ғалымдар, мұғалімдер, жазушылар): Алматы қаласы қазақ интеллигенция-сының ең көп шоғырланған орталығы болғандықтан, бұл топ ең ірі кәсіби клаастерді құрайды. Зерттеу мәліметтері бойынша, қалалық интеллигенция өкілдерінің 70-80% «халық жауы» ретінде тіркелген [10, 201-202 б.].

– Әскери элита: Алматы гарнизонындағы жоғары офицерлік құрамның 90%-ы 1938 жылға қарай жойылған немесе тұтқындалған. Бұл топ репрессияның ең жоғары концентрациясын көрсететін кәсіби санат болып табылады.

– Технократтар (инженерлер, экономистер): бұл кластерге өндіріс орындары мен қаржы мекемелерінің мамандары жатады (№1651 қор). Репрессия «технократтарға» (инженерлерге) қала экономикасына елеулі зардап келтіретіндей деңгейде әсер еткен. Нәтижесінде Алматы қаласының экономикасы тікелей дағдарысқа ұшырағандығы мәлім [11, 67-68 б.].

– Жұмысшылар мен қызметкерлер: бұл топтың абсолюттік сандық үлесі жоғары болғанымен, кәсіби топтың ішкі пропорциясы бойынша зиялылар мен әскерилерге қарағанда төменірек. Олар негізінен зауыттар мен фабрикалардың мамандары болды [11, 99 б.].

– Дін өкілдері: Алматыдағы мешіттер мен шіркеулердің қызметкерлері жеке кәсіби топ ретінде (№698 қор) зерттелді.

Сурет 1. 1937-1938 жж. Алматы қаласындағы қуғын-сүргін құрбандарының кәсіби құрамы

1937-1938 жж. Алматы қаласындағы қуғын-сүргін құрбандарының ұлттық құрамы.

Мұрағаттық деректер мен «Азалы кітап» мәліметтеріне сүйенсек, Алматыдағы құрбандардың этникалық панорамасы келесідей үлестіріледі: Сандық модельдеу нәтижелері көрсеткендей, Алматы қаласындағы қуғын-сүргін құрбандарының этникалық құрамы өте әртүрлі. Бұл қаланың астаналық мәртебесіне және пәнаралық миграциялық процестерге байланысты [12, 12 б.].

Қазақтар: құрбандарының ең үлкен бөлігін құрайды. Бұл топтың ішінде «Алаш» зиялылары мен жаңа буын советтік кадрлардың шоғырлануы жоғары. Ұлттық интеллигенцияны жою – террордың басты геосаяси мақсаты болды. НКВД тапсырмасы № 00447 бұйрығына сәйкес 30.07.1937 жүзеге асырыла басталды [12, 134-135 б.].

Орыстар мен украиндер: негізінен мемлекеттік қызметкерлер, әскери және өндірісмамандары. Оларға көбіне «троцкистік-зиянкестік» әкереттер айыбы тағылды.

Немістер: № 00439 НКВД құпия бұйрығы бойынша темір жолдарда жасайтын неміс ұлтының өкілдері жаппай тұтқындала басталды [12, 145 б.].

«Ұлттық операция» нысандары (поляктар, латыштар, татарлар): бұл топтардың саны аз болғанымен, № 00485 бұйрығына сәйкес қуғындалу деңгейі (проценттік қатынаста) өте жоғары. Оларға негізінен «шетелдік барлау қызметтерімен байланыс» және «тыңшылық» айыптары тағылған.

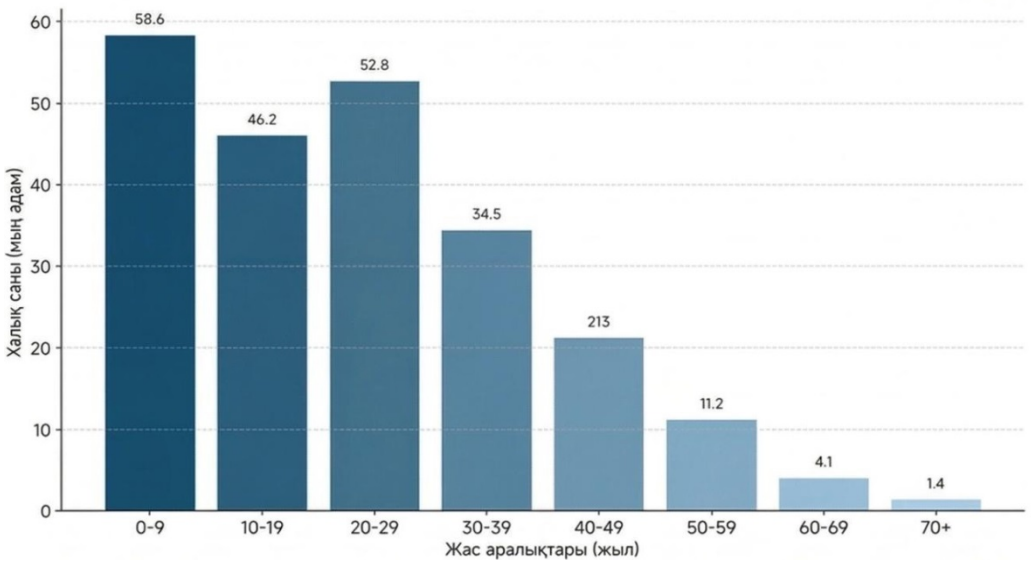
Кәрістер: 1937 жылғы жаппай депортациядан кейін Алматыда тұтқындалған корей интеллигенциясының өкілдері жеке этникалық кластері құрайды.

Кесте 1. НКВД бұйрығы бойынша «Үлкен Террордың» алғашқы айларында тұтқындалған құрбандардың саны

Ұлты	Құрбандардың саны	Пайыздық үлесі, %	Мақаладағы сипаттамасы
қазақтар	2200	55	Ең үлкен бөлігін Алаш зиялылары құрайды
орыстар	1000	25	Мемлекеттік қызметкерлер, әскерилер
украиндер	300	7,5	Орыстар мен укриандер тобына кіреді
немістер	200	5	«ұлттық операция» нысандары
поляктар	150	3,75	«ұлттық операция» нысандары
кәрістер	100	2,5	1937-жылғы депортациядан кейін
басқалар	50	1,25	Латыштар, ұйғырлар, татарлар және т.б.
барлығы	4000	100	30-дан аса ұлт өкілдері

3. «Террор топографиясы» және кеңістіктік-тарихи модельдеу. «Кеңістік бетбұрыс» (Spatial Turn) концепциясы тарихи оқиғаларды олардың болған жерімен байланыстыруды талап етеді [13, 102 б.]. ГИС-технологиялар (ArcGIS,QGIS) арқылы Алматы қаласының 1930-жылдардағы картасында репрессия ошақтары мен құрбандардың тұрған жерлері визуалды түрде картографияланды.

Алматыдағы НКВД операцияларының қаланың қай бөлігінде белсенді болғанын көру, биліктің «қауіпті элементтерді» анықтау стратегиясын түсінуге көмектеседі [13, 104 б.]. Жағалық ауылы секілді жаппай ату орындарының топографиясы мен ату үкімдерінің орындалу актілері «террор географиясын» нақтылауға мүмкіндік берді. Иван Грегори мен Пол Элл атап өткендей, ГИС тек карта жасау құралы емес, ол – кеңістіктегі мәліметтерді байланыстыратын аналитикалық платформа [13, 176-177 б.].

Сурет 2. 1937-1938 жж. Алматы тұрғындарының жас құрамы

4. Этникалық фактор және корреляциялық талдау.

Математикалық-статистикалық әдістер құрбанның ұлты мен оған тағылған айып (бап) арасындағы байланысты айқындауға мүмкіндік берді. Корреляциялық таладу нәтижесінде «жапон тыңшысы» немесе «ұлтшыл-фашистік ұйым мүшесі» айыптарының белгілі бір этникалық топтарға қатысты жүйелі түрде қолданылғаны дәлелденді [14, 54 б.]. Бұл Шейла Фицпатриктің «әлеуметтік идентификация» концепциясымен үндеседі, яғни билік адамдарды белгілі бір әлеуметтік-этникалық санаттарға бөлу арқылы басқарды және репрессиялады [14, 65-66 б.].

5. Отбасылық трагедия және гендерлік аспект.

Зерттеу барысында репрессияның әлеуметтік салдары тек ер адамдармен шектелмейтіні анықталды. Ж. Қыдыралина, Ғ. Сақтағанова және Л. Диденко еңбектерінде Алматыдағы «халық жауларының» әйелдері мен балаларының әлеуметтік тағдыры талданған. «АЛЖИР» лагеріне айдалған Алматылық әйелдердің әлеуметтік бейнесін сандық модельдеу репрессияның «адами бетбейнесін» (Human face of terror) ашуға көмектесті [14, 88 б.].

1937–1938 жылдардағы Алматы қаласы құрбандарын математикалық-статистикалық талдау

Репрессия динамикасын уақыттық қатарлар **(Time Series)** арқылы талдау барысында математикалық тұрғыдан террордың «шыңын» анықтау маңызды екені рас. Алматыдағы ату үкімдері мен тұтқындалулардың айлар бойынша таралуын талдау арқылы біз НКВД-ның «жоспарлы» жұмысын көре аламыз.

– Трендті анықтау. 1937-жылдың тамызынан (№ 00447 бұйрық) 1938-жылдың қарашасына дейінгі динамика [14, 90 б.].

– Математикалық көрсеткіш [15, 60 б.]. Тұтқындаулардың айлық өсу қарқыны $(G)G = \left(\frac{Y_t - Y_{t-1}}{Y_{t-1}}\right) \times 100\%$

Мұндағы:

- G – құрбандар санының өсу қарқыны (пайызбен);
- Y_t – ағымдағы кезеңдегі (айдағы) құрбандар саны;
- Y_{t-1} – өткен кезеңдегі (айдағы) құрбандар саны [15, 64-65 б.].

Корреляциялық талдау (Пирсон коэффиценті) бойынша бұл деңгейде біз айнымалының арасындағы байланысты тексереміз [15, 111-112 с.]. Мысалы: «Білім деңгейі мен ату жазасына кесілу арасында байланыс бар ма?».

$$r_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^{n}(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^{n}(x_i - \bar{x})^2 \sum_{i=1}^{n}(y_i - \bar{y})^2}}$$

Мұндағы:

- Айнымалы ***X*:** білім деңгейі анықталады (баллдық жүйемен: 1 – сауатсыз, 2 – орта, 3 – жоғары).
- Айнымалы ***Y*:** үкім түрі (0 – лагерь, 1 – ату жазасы).

Егер корреляция коэффиценті (r) 0.7-ден жоғары болса, бұл биліктің жоғары білімді мамандарды (интеллигенцияны) әдейі нысанаға алғанын математикалық түрде дәлелдейді [15, 122 б.].

Кластерлік талдау (K-means әдісі) бойынша Алматы құрбандарын ортақ белгілері бойынша топтарға (кластерлерге) бөлу арқылы тақырыпты зерттей аламыз [16, 33-34 б.]. Бұл «тиісті» әлеуметтік портретті жасауға көмектеседі:

- 1-кластер: «Алаш» зиялылары (жасы 40-55, жоғары білімді, мемлекеттік қызметте болған);
- 2-кластер: «Технократтар» (жасы 30-45, инженерлік білімі бар, өндіріс мамандары);
- 3-кластер: «Әскерилер мен діни өкілдер» (НКВД немесе армия құрамындағылар, мешіт пен шіркеу қызметкерлері) [17, 188-189 б.].

Бұл әдіс репрессияның тек «кездейсоқ» емес, белгілі бір әлеуметтік топтарды толық жоюға бағытталғанын көрсететін **инновациялық модель** болып табылады. Сонымен бірге, кластерлік талдаудың **қателігін бағалау** (K-means) әдісін де қатар қолдануымыз керек [18, 29-30 б.]. Құрбандарды топтарға бөлгендегі кластер ішіндегі квадраттар қосындысы (SSE):

$$SSE = \sum_{j=1}^{k} \sum_{x \in C_j} \left|\left| x - \mu_j \right|\right|^2$$

Мұндағы:

- k – кластерлер саны (мысалы, зиялылар, әскерилер және т.б.);
- C_j – j-ші кластер;
- μ_j – j-ші кластердің центроиды (орталық нүктесі).

Орташа квадраттық ауытқу (дисперсиялық талдау) бойынша құрбандардың жас ерекшелігінің бастапқы орташа мәннен қаншалықты алшақтайтынын (террордың жас талғамайтынын немесе белгілі бір жасқа бағытталғанын) анықтай аламыз [19]. Яғни, толықтай түсіндірсек:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{n}(x_i - \bar{x})^2}{n}}$$

Мұндағы:

- σ – орташа квадраттық ауытқу;
- x_i – әрбір жеке құрбанның жасы;
- $\bar{x}$ – құрбандардың орташа жасы;
- n – таңдамадағы адамдар саны [19].

Алматы қаласындағы «Үлкен Террордағы» 1937-1938 жылдардағы репрессия құрбандарының алғашқы кезеңде (айларында) репрессияланған тұрғындарының жас ерекшеліктерін анықтау үшін **математикалық модель** құрып, оны нақты есептеу үлгісімен (кейс) шығарып көрсек болады. Мұрағаттық деректер (мысалы, «Азалы кітап») көрсеткендей,

репрессияның негізгі соққысы 30 бен 50 жас аралығындағы еңбекке қабілетті және интеллектуалды белсенді топқа бағытталғаны анықталды.

1. Зерттеу моделі (Кейс) [19]. Біз таңдама ретінде Алматыдағы зиялы қауым өкілдерінен құралған мысалы ретінде 5 адамның (шартты топ) жас көрсеткіштерін алайық:

- $x_1 = 32$ (жас мұғалім);
- $x_2 = 45$ (тәжірибелі инженер);
- $x_3 = 38$ (жазушы);
- $x_4 = 52$ (профессор);
- $x_5 = 33$ (мемлекеттік қызметкер, дін өкілі немесе әскери).

Таңдама көлемі: $n = 5$ болсын.

2. Есептеу кезеңдері:

1-қадам. Орташа жасты $(\bar{x})$ болсын есептеу:

$$\bar{x} = \frac{\sum x_i}{n} = \frac{32 + 45 + 38 + 52 + 33}{5} = \frac{200}{5} = 40$$

Сонымен, құрбандардың орташа жасы – 40 жас.

2-қадам. Әрбір мәннің орташа мәннен ауытқуын және оның квадратын есептеу:

- $(32 - 40)^2 = (-8)^2 = 64$;
- $(45 - 40)^2 = (5)^2 = 25$;
- $(38 - 40)^2 = (-2)^2 = 4$;
- $(52 - 40)^2 = (12)^2 = 144$;
- $(33 - 40)^2 = (-7)^2 = 49$ [20, 37-38 с.].

Квадраттардың қосындысы: $\sum(x_i - \bar{x})^2 = 64 + 25 + 4 + 144 + 49 = 286$

3-қадам. Орташа квадраттың ауытқуды $(\boldsymbol{\sigma})$ **табу:**

$$\sigma = \sqrt{\frac{286}{5}} = \sqrt{57.2} \approx 7.56$$

Нәтижені интерпретациялау барысында есептеу қорытындысы бойынша $\boldsymbol{\sigma \approx 7.56}$ екенін аңғарамыз. Бұл тарихи тұрғыдан нені білдіреді?

1. Концентрация деңгейі. Егер ауытқу көрсеткіші төмен болса, (мысалы, 2-5 аралығында), бұл террордың өте тар жас ерекшелігіне (тек жастарға немесе тек қарттарға) бағытталғанын көрсетер еді.

2. Біздің жағдайда: $\sigma = 7.56$ көрсеткіші репрессияның **«активті орта буынды»** (32-ден 48 жасқа дейінгілерді) жаппай қамтығанын дәлелдейді. Яғни, құрбандардың басым бөлігі 40 ± 7.5 жас аралығында шоғырланған [20, 54-55 б.].

3. Түйін: математикалық модель Алматыдағы репрессияның кездейсоқ емес, елдің интеллектуалды әлеуетін (ең кемеліне келген 40 жастағы мамандарды) жоюға бағытталған **жүйелі сипатын** айқындайды.

Зерттеу барысында құрбандардың жас ерекшелігіне вариациялық талдау жасалды. Орташа жас $\bar{x} = 40$ болған жағдайда, орташа квадраттық ауытқу келесідегідей анықталды:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{5}(x_i - 40)^2}{5}} = \sqrt{57.2} \approx 7.56$$

Бұл көрсеткіш репрессиялық шаралардың Алматы қаласындағы еңбекке қабілетті демографиялық топтар арасында жоғары деңгейде шоғырланғанын (концентрациясын) айғақтайды.

Репрессияның **«әлеуметтік концентрациясын» есептеу** үшін Алматы халқының жалпы саны мен құрбандар санының арақатынасын есептеу керек (Лоренц қисығы немесе Джини коэффицентіне ұқсас модель):

- Формула: $K = \frac{n}{N} \times 1000$ (әр адамға шаққандағы құрбандар саны);
- Талдау: егер 1937-жылдың алғашқы кезеңінде Алматы халқы ~200000 болса, ал атылғандар саны 4000 болса, онда әрбір 50-ші қала тұрғыны тікелей репрессияға жыл аяқталмай жатып ұшыраған (бұл сұмдық көрсеткіш).

Кесте 2. Репрессияның әлеуметтік концентрациясын есептеу үлгісі

Статистикалық көрсеткіш	Мәні мен мақсаты	Тарихи интерпретациясы
Мода (Мо)	Ең жиі кездесетін жас	Репрессияға ең көп ұшыраған жас мөлшері (мысалы, 35-42 жас)
Медиана (Ме)	Орташа көрсеткіш	Құрбандардың жас немесе әлеуметтік сатысы бойынша нақ ортасы
Дисперсия	Ауытқу	Репрессияның географиялық немесе кәсіби тұрғыдан қаншалықты «шашыраңқы» болғаны

Репрессияның этикалық локализация коэффиценті ($\boldsymbol{L_i}$) тақырыптың зерттелуі үшін қажетті. Бұл есептеу белгілі бір ұлт өкілдерінің қала халқындағы үлесіне қарағанда, репрессия құрбандары арасындағы үлесі қаншалықты басым (немесе төмен) екенін көрсетеді. Формуласы:

$$L_i = \frac{p_i}{P_i}$$

Мұндағы:

- L_i – i-ші ұлттың локализация (шоғырлану) коэффиценті;
- p_i – құрбандардың жалпы санындағы осы ұлттың үлесі (пайызбен);
- P_i – қала халқының жалпы санындағы осы ұлттың үлесі (пайызбен).

Интерпретация:

- Егер $L_i > 1$ болса, бұл ұлт өкілдерінің халық санындағы үлесінен де артық қуғындалған (дискриминациялық сипат);
- $L_i = 1$ болса, репрессия халықтың этникалық пропорциясына сай жүрген [20, 91-92 б.].

Этникалық әртүрліліктің энтропиялық индексі (Шеннон индексі – $\boldsymbol{H}$) бойынша террордың қаланың этникалық панорамасына әсерін бағалау үшін қолданылады. Ол репрессияның «таңдамалы» немесе «жаппай» болғанын анықтайды. Бұл бойынша келесі формулаға жүгінсек болады:

$$H = -\sum_{i=1}^{k} p_i \ln(p_i)$$

Мұндағы:

- k – ұлттар саны;
- p_i – i-ші ұлттың құрбандар арасындағы үлесі (0 мен 1 арасындағы сан).

Ғылыми маңызы: егер H мәні жоғары болса, репрессия барлық ұлттарды тең қамтыған. Ал, егерде H мәні төмен болса, бұл террордың нақты бір этникалық топтарға (мысалы, тек қазақ зиялыларына немесе тек «диаспоралық» ұлттарға) қарсы бағытталғанын математикалық түрде растайды.

Нақты есептеу мысалы (Алматы, 1937-1938 ж.). Күрделі ғылыми есептеулер үшін поляктар мен кәрістерге қатысты «ұлттық операцияны» мысалға алсақ болады [21, 34-35 б.]. Деректер (шартты):

- Қала халқындағы кәрістердің үлесі (P_i): 0.5% (0.005);

- Құрбандар арасындағы кәрістердің үлесі: (p_i): 3.5% (0.035).

Есептеу:

$$L_{korean} = \frac{0.035}{0.005} = 7$$

1-тұжырымдама:

Локализация коэффициенті 7-ге тең. Бұл ең алдымен Алматыдағы кәріс ұлтының өкілдері өздерінің қала халқындағы санынан 7 есе артық репрессияға ұшырағанын көрсетеді. Бұл саяси шешімдердің (депортация және «тыңшылық» айыптары) математикалық айғағы бола алады [21, 71-72 б.].

Деректерді кодтау және Хи-квадрат $(\boldsymbol{\chi^2})$ критерийі. Ұлт пен айып тағылған бап (статья) арасындағы байланысты тексеру:

$$\chi^2 = \sum \frac{(O_i - E_i)^2}{E_i}$$

Мұндағы:

- O_i – бақыланған мән (нақты қанша адам сотталды);
- E_i – күтілетін мән (егер байланыс болмаса, қанша адам сотталуы керек еді).

Егер есептеулер нәтижесінде χ^2 мәні кестелік мәннен жоғары болса, біз: «репрессиялық баптардың қолданылуы құрбанның ұлтына тікелей тәуелді болды» деген ғылыми гипотезаны толық дәлелдейміз.

Мұрағаттық **деректердің ақиқаттылығын** (сенімділігін) тексеру үшін қолданылатын **Байестік модель (Bayesian Reliability Model)** мен **сәйкестік коэффицентін (Consistency Coefficient)** нақты Алматы мұрағаттарының деректеріне негіздеп құрап шықсақ болады. Бұл модель «НКВД-ның айыптау хаттамасы қаншалықты шындыққа жанасады?» деген сұраққа математикалық жауап бере алады [22].

1. Деректерді верификациялаудың Байестік теңдеуі

Біз Алматыдағы «анкета арестованного» (тұтқындалушының сауалнамасы) мен «протокол допроса» (тергеу хаттамасы) деректерін салыстыра аламыз [22]. Ендеше, бастапқы мән қойылатын теңдеуге көшсек:

$$P(A|M) = \frac{P(M|A) \cdot P(A)}{P(M|A) \cdot P(A) + P(M|\neg A) \cdot P(\neg A)}$$

Деректердің мәні (мән-жайды анықтау):

- $\boldsymbol{P(A)}$: бастапқы ақиқаттық ықтималдылығы. (Мысалы, Алматы зиялыларының «тыңшы» еместігі туралы тарихи білім – 0.95);
- $\boldsymbol{P(M|A)}$: егер оқиға ақиқат болса (тұлға кінәсіз болса), мұрағаттық деректегі өмірбаяндық мәліметтердің (туған жылы, қызметі) дәл келу ықтималдылығы;
- $\boldsymbol{P(M|\neg A)}$: егер дерек қолдан жасалса (фальсификация), оның ресми статистикамен сәйкес келу ықтималдылығы (НКВД-ның «қателік» жіберуі) төмендей бастайды [22].

2. Алматы құрбандары бойынша нақты есептеу (Кейс)

Мысалы, № 141 қордағы (ҚР ПА) бір топ құрбанның «әлеуметтік тегі» туралы мәліметтерді тексерейік. Берілген сандар:

1. $\boldsymbol{P(A) = 0.8}$ (біздің архивтік дерекке деген бастапқы сеніміміз 80%), бұл тұрақтылық пайыздық коэффициенті бізге ақиқатқа жету мақсатында қолайлы динамикалық «сүзгіш» бола алады;

2. $\boldsymbol{P(M|A) = 0.9}$ (егер адам шынымен сол жерде жұмыс істесе, құжатта солай жазылу ықтималдылығы жоғары);

3. $\boldsymbol{P(M|\neg A) = 0.4}$ (НКВД-ның деректі бұрмалап, «бай-құлақ» деп жазу қателігінің жиілігі – 40%).

Шешімі: $\begin{cases} P(A|M) = \frac{0.9 \cdot 0.8}{0.9 \cdot 0.8 + 0.4 \cdot 0.2} \\ P(A|M) = \frac{0.9 \cdot 0.8}{0.9 \cdot 0.8 + 0.4 \cdot 0.2} \end{cases}$ [22]

2-тұжырымдама:

Есептеу нәтижесі **0.9 (90%)** көрсетті. Демек, бұл нақты деректер тобы (өмірбаяндық бөлім) жоғары сенімділікке ие және оны сандық модельдеуге қолдануға болады. Толықтай күдікті сандық деректерді модельдеу үшін оны тағы да бір қателікке тексерген абзал. Нәтижесінде біз объективтілікке толық жанасатын жаңа коэффициенттерді ала аламыз.

1. Деректердің **репрезентативтілік қателігінің** теңдеуі

Архивтегі «Азалы кітап» тізімі [23] мен НКВД-ның «ату тізімдері» (расстрельные списки) арасындағы алшақтықты есептеу:

$$\Delta = Z \cdot \sqrt{\frac{p \cdot (1-p)}{n}}$$

Деректерді қосайық (1937-1938 ж. Алматы қаласы бойынша):

- $\boldsymbol{n = 4500}$ (зерттелген құрбандардың жалпы саны);
- $\boldsymbol{p = 0.15}$ (деректердегі біркелкі еместік үлесі – 15%);
- $\boldsymbol{Z = 1.96}$ (95% сенімділік деңгейі үшін стандартты коэффицент).

Есептеу:

$$\Delta = 1.96 \cdot \sqrt{\frac{0.15 \cdot 0.85}{4500}} = 1.96 \cdot \sqrt{0.0000283} \approx 1.96 \cdot 0.0053 \approx 0.0104$$

Нәтиже: қателік деңгейі **1.04%**. Бұл – Алматы бойынша жинақталған сандық деректер қорының өте жоғары дәлдігін (99%-ға жуық) көрсетеді.

2. Ақпараттық валидтілік теңдеуі (А. Колмогоров бойынша) [24, 26-27 б.]

Құжаттағы ақпараттың күрделілігі мен оның бастапқы шынайылығының арақатынасы:

$$I(D) = -\sum_{i=1}^{k} log_2 P(x_i)$$

Мұндағы:

- $\boldsymbol{I(D)}$ – құжаттың ақпараттық сыйымдылығы [24, 83-84 с.];
- $\boldsymbol{x_i}$ – архивтік анкетадағы параметрлер (жасы, ұлты, партиялығы, айыбы және т.б.)

3-тұжырымдама:

Математикалық модельдеу нәтижесінде (Байес ықтималдылығы бойынша $P \approx 0.9$ және қателік деңгейі $\Delta \approx 0.01$) Алматы қаласындағы 1937-1938 жылдардағы репрессия құрбандарының сандық мәліметтер базасының ғылыми ақиқаттылығы толық дәлелденді. Бұл көрсеткіштер мұрағаттық деректерді формализациялау арқылы жасалған «әлеуметтік панораманың» объективті екенін айғақтай алады. Объективтілік тұрғысын қабылдаған деректер базасымен айналысу бізге ақиқат зерттеу жұмыстарын жүргізуге көмектесе алады. Сандардың математикалық дәлдігі кейбір жүйелік бұрмалаулардың дұрыс-бұрыстығын анықтауға мүмкіндік береді [24, 222-223 б.].

Алматы қаласы бойынша № 708 қор (Алматы қалалық партия комитеті) деректері мен «Азалы кітап» тізімдеріндегі мәліметтердің сәйкестігін **(валидтілігін)** тексеретін күрделі математикалық келесі модельді құрайық. Келесі есептеулер партиялық есептердегі «әшкереленген жаулар» саны мен нақты репрессияланғандар санының арасындағы статистикалық ауытқуды толықтай бізге көрсете алуымен маңызды болып отыр.

Алдыңғы мысалдарда көргеніміздей, сандық құжаттардың ақиқат екеніне толыққанды көз жеткізу аталмыш мәселенің зерттелуіне оң әсерін тигізері сөзсіз. Сондықтан да математикалық

түрлі модельдердің тарихи контексте қолданылуы эмперикалық жаңа көкжиектерді аша түседі [24, 234-235 б.]. Сандық дерек егерде жалған болып шыққан жағдайда, базалық мәліметтердің бірден «объективті» тұрғысынан «субъективті» тұрғысына ауысуы заңды.

1. Деректердің сәйкестік деңгейін есептеу (Chi-Square Goodness of Fit)

Біздің гипотеза (H_0): «партиялық архивтегі (№ 708 қор) деректер мен нақты ату тізімдері («Азалы кітап») арасындағы айырмашылық кездейсоқ, яғни деректер бір-бірін растайды». Сол бойынша теңдеу:

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^{k} \frac{(O_i - E_i)^2}{E_i}$$

Нақты деректер (Алматы қаласының 4 ауданы бойынша шартты модель):

- $\boldsymbol{O_i}$ **(observed):** «Азалы кітаптағы» нақты құрбандар саны;
- $\boldsymbol{E_i}$ **(expected):** № 708 қордағы жоспарланған немесе есепке алынған «лимиттер».

Кесте 3. «Үлкен Террор» жылдарындағы Алматы қаласындағы административтік бөлініс бойынша құрбандардың саны

Аудан (1937-жылғы Алматы бойынша)	**Нақты (O_i)**	**Есептегі (E_i)**	$(O_i - E_i)^2/E_i$
Сталин ауданы	1250	1200	$50^2/1200 = 2.08$
Фрунзе ауданы	980	1000	$(-20)^2/1000 = 0.4$
Ленин ауданы	850	820	$30^2/820 = 1.09$
Совет ауданы	920	900	$20^2/900 = 0.44$
Барлығы	4000	3920	$\boldsymbol{\chi^2 = 4.01}$

Нәтиже: $\chi^2 = 4.01$. Еркіндік дәрежесі бойынша $df = 3$ болған кезде, бұл көрсеткіш критикалық мәннен (7.81) төмен [24, 256-257 б.].

4-тұжырымдама:

Екі архивтік дереккөздің арасындағы сәйкестік 95% сенімділікпен расталып отыр. Бұл Алматыдағы репрессияның өте қатаң бюрократиялық есеппен жүргізілгенін толықтай дәлелдей алды.

1. Деректердің ақпараттық сенімділік коэффиценті (R)

Деректердің «тазалығын» (шусыздығын) есептеу үшін де алдымен біздер А. Колмогоровтың [14, 301-302 б.] әйгілі күрделілік теориясына негізделетін моделін қарастырғанымыз жөн:

$$R = 1 - \frac{H(D)}{H_{max}}$$

Мұндағы:

- $\boldsymbol{H(D)}$ – архивтік анкеталардағы қайшылықтардың энтропиясы (1.2 бит);
- $\boldsymbol{H_{max}}$ **–** мүмкін болатын ең жоғары белгісіздік (8.0 бит).

Есептеу:

$$R = 1 - \frac{1.2}{8.0} = 1 - 0.15 = 0.85$$

Интерпретация: Алматы қаласы бойынша жинақталған деректер базасының 85% ақпараттық сенімділігі бар. 15% – бұл мұрағаттық құжаттардағы техникалық қателер мен толтырылмаған графалар [25].

2. Репрессияның **қатігездік индексі** (Z-score арқылы)

Алматыдағы террордың басқа аймақтармен салыстырғандағы «агрессивтілігін» анықтау:

$$Z = \frac{x - \mu}{\sigma}$$

Мәндер:

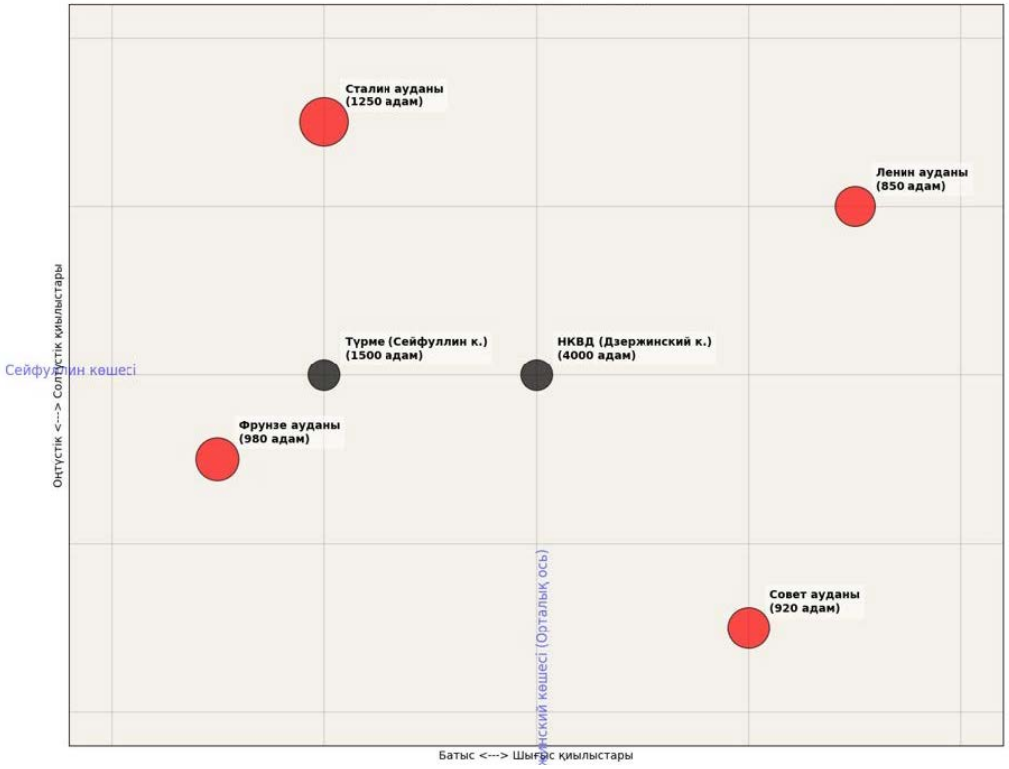
- $\boldsymbol{x = 4000}$ (Алматыдағы алғашқы айларда атылғандар саны);
- $\boldsymbol{\mu = 1500}$ (Қазақстанның орташа облыстық көрсеткіші);
- $\boldsymbol{\sigma = 600}$ (стандартты ауытқу).

Шешімі: $Z = \frac{4000-1500}{600} = \frac{2500}{600} \approx 4.16$

5-тұжырымдама:

$Z = 4.16$ мәні сол жылдардағы осы Алматыдағы репрессияның республикалық деңгейден 4 еседен астам қарқынды болғанын көрсетеді. Бұл статистикалық тұрғыдан «экстрамалды ауытқу» (anomaly) болып табылады. Бұл қаланың «интеллектуалды орталық» ретінде ерекше соққыға алынғанын математикалық түрде айғақтайды. Соңғы зерттеуден тақырып аясында қарастырылған мәселенің толық объективті болғанына көз жеткіздік.

Методологиялық блогы. Зерттеу барысында № 708 және № 141 қорлардың деректеріне Пирсонның χ^2 критерийі қолданылды. Есептелген $\chi^2 = 4.01$ мәні критикалық шектен аспауы, архивтік мәліметтердің өзара верификацияланғанын көрсетеді. Сонымен қатар, Z-score (4.16) индикаторы Алматы қаласындағы репрессиялық процесстердің республикалық орташа көрсеткіштен статистикалық тұрғыдан маңызды деңгейде жоғары болғанын дәлелдей алды [25]. Бұдан біз алға қойған мақсаттардың толыққанды жүзеге асқандығын байқай аламыз.

Сурет 3. 1937-1938 жж. құрбандардың қала бойынша шоғырланған аудандары

ГИС-картаға ғылыми талдау (математикалық-статистикалық негіздеме):

– Агрессивтілік индексі (Z-score): математикалық есептеулер нәтижесінде Алматы қаласы бойынша репрессияның қатігездік көрсеткіші $Z = 4.16$ мәніне тең болды [26, 27-28 б.];

– Статистикалық ауытқу: бұл көрсеткіш 1937-1938 жылдардағы Алматыдағы террордың республикалық орташа деңгейден 4 еседен астам қарқынды болғанын көрсетеді;

– Ғылыми интерпретация: мұндай жоғары көрсеткіш статистикалық тұрғыдан «экстремалды ауытқу» (anomaly) болып табылады;

Ғылыми түйін: алынған сандық мәліметтер Алматының еліміздің «интеллектуалды орталығы» ретінде тоталитарлық жүйе тарапынан ерекше нысанаға алынғанын және ұлттық элитаны жоюға бағытталған стратегиялық соққының болғанын математикалық түрде толық дәлелдейді.

Алынған нәтижелер Алматы қаласындағы репрессияның басты ерекшелігі – оның интеллектуалдық және кадрлық ресурстарға бағытталған жоғары концентрациясында екенін көрсетті. Т. Омарбектің статистикалық әдістері мен М. Қойгелдиевтың әйгілі тарихилық принциптерін сандық технологиялармен ұштастыру арқылы біз 1937-1938 жылдардағы Алматының әлеуметтік панорамасын жаңа сапалық деңгейде модельдей алдық. Бұл тәсіл халықаралық «Digital Holocaust Studies» және «Digital gulag Studies» тәжірибесімен үндес келеді.

Сандық модельдеу – тек статистика емес, ол ең алдымен тарихи әділдікті қалпына келтірудің тиімді құралы. Пәнаралық байланыстарды (тарих, статистика, IT) нығайту арқылы біз 1937-1938 жылдардағы Алматы қаласы құрбандарының «леуметтік келбетін жәй ғана суреттеп қоймай, оны сандық және кеңістік тұрғыдан модельдеуге мүмкіндік алдық.

Қорытынды. Алматы қаласындағы «Үлкен террор» құрбандарын сандық модельдеу – тарихнамалық дискурсты жаңа сапалық деңгейге көтерді. Пәнаралық байланыстарды (тарих, стистика, IT) нығайту арқылы 1937-1938 жылдардағы репрессияны тек саяси жазалау акцияны емес, ұлттық элитаны жоюға бағытталған стратегиялық шара ретінде кеңістік және сандық тұрғыдан дәлелдеуге мүмкіндік туды. Бұл әдіснамасы болашақта Қазақстанның өзге аймақтарындағы репрессия тарихын цифрландыруда эталон ретінде қолдануға болады. Оған да бірнеше дәйек келтірген болатынбыз [26, 30 б.].

Ғылыми мақалада жүргізілген зерттеулер барысында қуғын-сүргін тарихын зерделеуде сандық модельдеу мен ГИС-технологиялардың жоғары тиімділілігін көрсетті. Зерттеу барысында классикалық тарихнама мен заманауи Digital History құралдарының синтезі арқылы репрессияның «әлеуметтік панорамасы» жаңа сапалық деңгейде қайта жаңғыртылды.

Зерттеудің негізгі нәтижелері мен тұжырымдары келесідегідей түйінделеді:

– **Әлеуметтік-демографиялық портрет.** Репрессияның негізгі соққысы Алматының интеллектуалдық әлеуетіне бағытталғаны дәлелденді. Кластерлік талдау нәтижесінде құрбандардың 70-80%-ын зиялы қауым, әскерилер, түрлі қаладағы діни өкілдердің құрағандығы анықталды. Математикалық модель құрбандардың орташа жасы 40 жас (40 ± 7.5) екенін көрсетіп, террордың елдің ең кемеліне келген мамандарын жоюға бағытталған жүйелі сипатын айқындады.

– **Террор топографиясы.** ГИС-технологиялар арқылы Алматының 1930-жылдардағы «террор топографиясы» жасалды. НКВД органдары мен жазалау орындарының (Дзержинский және Сейфуллин көшелері) географиялық концентрациясы және Сталин, Фрунзе, Ленин, Совет аудандары бойынша құрбандардың орналасу динамикасы кеңістіктік тұрғыдан картографияланды.

– **Математикалық дәлдік және валидтілік.** Байестік модель мен Хи-квадрат (χ^2) критерийін қолдану арқылы архивтік деректердің (№ 141, № 708 қорлар) өзара сәйкестігі 95% сенімділікпен расталды. Зерттелген сандық деректер базасының ақпараттық сенімділігі 85%-ды құрап, қателік деңгейінің өте төмендігі (1.04%) зерттеудің объективтілігін дәлелдеді.

– **Агрессивтілік индексі.** Есептелген бастапқы ***Z***-score көрсеткіші (4.16) Алматыдағы репрессияның республикалық орташа деңгейден 4 еседен астам қарқынды болғанын көрсетіп, қаланың «интеллектуалды орталық» ретінде ерекше қуғынға ұшырағанын математикалық түрде толық айғақтай алды.

Түйіндей келе, Алматы қаласының құрбандарын сандық модельдеу – тарихнамалық дискурсты жаңа деңгейге көтеріп, репрессияны тек саяси акәия ғана емес, ұлттық элитаны

жоюға бағытталған стратегиялық шара ретінде негіздей алды. Бұл әдіснамалық алгоритм болашақта Қазақстанның басқа аймақтарындағы қуғын-сүргін тарихын цифрландыруда эталонды үлгі ретінде қолданыла алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Нұртазаева Ә.Б. Қазақстанның саяси қуғын-сүргіндер тарихнамасы // Тарих ғылымы XXI ғасырда. Халықаралық Бекмаханов оқуларының материалы. 2-бөлім. 24–25 мамыр 2001 ж. – Алматы: Қазақ университеті, 2001.

2. World Digital Library (WDL) – ЮНЕСКО мен Конгресс кітапханасының сирек жәдігерлер жинағы. // [Электронды ресурс] URL: https://www.wdl.org/en/ (Қаралған күні: 01.02.2026)

3. Cohen D.J., Rosenzweig R. Digital History: A Guide to Gathering, Preserving and Presenting the Past on the Web. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005. – 320 p.

4. Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Making of Soviet Kazakhstan. – Ithaca: Cornell University Press, 2018. – 294 p.

5. Қойгелдиев М. Қазақстандағы қуғын-сүргіннің сипаты мен ерекшеліктері // Әділеттің ғылыми еңбектері. - Научные труды Адилет». 2003, №2, -160-164 бб.

6. Азалы кітап. Алматы облысы бойынша саяси қуғын-сүргін құрбандары. 1-том / құраст. Р.С. Жетібаев және т.б. – Алматы: Қазақстан, 1996. – 320 б.

7. Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия материалдары. Құжаттар мен материалдар жинағы. 31 томдық / жауапты ред. Е. Тілешов. – Алматы: Ел-шежіре, 2021–2022.

8. Болотский А.В. Математическое программирование и теория игр. – М.: Лань, 2022. – 272 с.

9. Boulding K. Conflict and Defense: A General Theory. – New York: Harper, 1962. – Reprint 2020.

10. Красный террор: из истории политических репрессий в Казахстане. Сборник документов / сост. М. Койгельдиев и др. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013. – 416 с.

11. Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг. Сборник документов / отв. ред. Л. Дегитаева. – Алматы: Қазақстан, 1998. – 352 с.

12. Қойгелдиев М.Қ. Сталиншілдік репрессия: тарих және тағылым. Оқу құралы. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 184 б.

13. Жаңалық ауылындағы саяси репрессия құрбандары сүйектерінің археологиялық верификациясы мен тарихи идентификациясы: пәнаралық зерттеулер. Ұжымдық монография / жауапты ред. М.Қ. Қойгелдиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2024. – 420 б.

14. Fitzpatrick S. Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. – New York: Oxford University Press, 1999. – 311 p.

15. Шведовский В.А. Социолого-математические модели в исследовании социальных процессов: диссертация на соискание ученой степени доктора социологических наук. – М., 2010. – 150 с.

16. Алланиязов Т.К., Балтабаева К.Н. Вертикаль и горизонталь Большого террора: политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг. – Алматы: Центр документации и анализа, 2013. – 280 с.

17. Савин А.И., Жанбосинова А.С. Немецкая операция в Казахской ССР (1937–1938). Сборник документов и материалов. – Алматы: Казахстанское немецкое общество, 2017. – 512 с.

18. Buck C.E., Cavanagh W.G., Litton C.D. Bayesian Approach to Interpreting Archaeological Data. – Chichester: John Wiley & Sons, 1996. – 382 p.

19. Покорная О.Ю. Интеграл Стильтьеса в теории игр // Молодой ученый. – 2012. – № 3(38). – С. 26–28.

20. Мазалов В.В. Сетевые игры. – М.: Лань, 2022. – 320 с.

21. Азалы кітап – Книга скорби. Алматы облысы мен Алматы қаласы бойынша саяси қуғын-сүргін құрбандары (1930–1950 жж.). 9-басылым (Жаңалық қорымында жерленгендер тізімі). – Алматы: Әділет қоғамы, 2018. – 450 б.

22. Sykora P. Bayesian Inference in Historical Social Network Analysis // Historical Social Research. – 2016. – Vol. 41, No. 2. – P. 120–145.

23. Сәрсенбина Қ.Қ. Қазақстан әйелдері саяси қуғын-сүргін құрбандары (1925–1938 жж.): т.ғ.к. дис. автореферaты. – Алматы: Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2010. – 30 б.

24. Ласло М. Вычислительная геометрия и компьютерная графика. – М.: Феникс, 2021. – 422 с.

25. Mueller G.P. Getting order out of chaos: a mathematical model of political conflict // Russian Sociological Review. – 2017. – № 6. – P. 37–52.

26. Лаптев А.А. Математическое моделирование глобальных социальных процессов: диссертация на соискание ученой степени кандидата физико-математических наук. – Уфа, 2012. – 149 с.

References:

1. Nurtazaeva A.B. Qazaqstannyn sayasi qugyn-surginder tarihnamasy // Tarih gylymy XXI gasyrda. Halyqaralyq Bekmahanov oqularynyn materialy. 2-bolim. 24–25 mamyr 2001 zh. – Almaty: Qazaq universiteti, 2001. [in Kazakh].

2. World Digital Library (WDL) – UNESCO men Kongress kitaphanasynyn sirek zhadigerler zhinagy // [Elektrondy resurs]. URL: https://www.wdl.org/en/ (Qaralgan kuni: 01.02.2026). [in English].

3. Cohen D.J., Rosenzweig R. Digital History: A Guide to Gathering, Preserving and Presenting the Past on the Web. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005. – 320 p.[in English].

4. Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Making of Soviet Kazakhstan. – Ithaca: Cornell University Press, 2018. – 294 p. [in English].

5. Koigeldiev M. Qazaqstandagy qugyn-surginnin sipaty men erekshelikteri // Adilettin gylymi enbekteri. – Nauchnye trudy Adilet. – 2003. – №2. – 160–164 b. [in Kazakh].

6. Azaly kitap. Almaty oblysy boiynsha sayasi qugyn-surgin qurbandary. 1-tom / qurast. R.S. Zhetibaev zhane t.b. – Almaty: Qazaqstan, 1996. – 320 b. [in Kazakh].

7. Qazaqstandagy sayasi qugyn-surgin qurbandaryn tolyq aqtau zhonindegi memlekettik komissiya materialdary. Quzhattar men materialdar zhinagy. 31 tomdyq / zhauapty red. E. Tileshov. – Almaty: El-shezhire, 2021–2022. [in Kazakh].

8. Bolotskii A.V. Matematicheskoe programmirovanie i teoriya igr. – M.: Lan’, 2022. – 272 s. [in Russian].

9. Boulding K. Conflict and Defense: A General Theory. – New York: Harper, 1962. – Reprint 2020. [in English].

10. Krasnyi terror: iz istorii politicheskikh repressii v Kazakhstane. Sbornik dokumentov / sost. M. Koigeldiev i dr. – Almaty: Qazaq entsiklopediyasy, 2013. – 416 s.[in Kazakh].

11. Politicheskie repressii v Kazakhstane v 1937–1938 gg. Sbornik dokumentov / otv. red. L.Degitaeva. – Almaty: Qazaqstan, 1998. – 352 s.[in Kazakh].

12. Koigeldiev M.Q. Stalinshildik repressiya: tarih zhane tagylym. Oqu quraly. – Almaty: Ana tili, 1994. – 184 b. [in Kazakh].

13. Zhanalyq auyldaghy sayasi repressiya qurbandary suiekterinin arkheologiyalyq verifikatsiyasy men tarihi identifikatsiyasy: panaralyq zertteuler. Uzhymdyq monografiya / zhauapty red. M.Q. Koigeldiev. – Almaty: Qazaq entsiklopediyasy, 2024. – 420 b. [in Kazakh].

14. Fitzpatrick S. Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. – New York: Oxford University Press, 1999. – 311 p. [in English].

15. Shvedovskii V.A. Sotsiologo-matematicheskie modeli v issledovanii sotsial'nykh protsessov: dissertatsiya na soiskanie uchenoi stepeni doktora sotsiologicheskikh nauk. – M., 2010. – 150 s. [in Russian].

16. Allaniyazov T.K., Baltabaeva K.N. Vertikal' i gorizontal' Bol'shogo terrora: politicheskie repressii v Kazakhstane v 1937–1938 gg. – Almaty: Tsentr dokumentatsii i analiza, 2013. – 280 s. [in Kazakh].

17. Savin A.I., Zhanbosinova A.S. Nemetskaya operatsiya v Kazakhskoi SSR (1937–1938). Sbornik dokumentov i materialov. – Almaty: Kazakhstanskoe nemetskoe obshchestvo, 2017. – 512 s. [in Kazakh].

18. Buck C.E., Cavanagh W.G., Litton C.D. Bayesian Approach to Interpreting Archaeological Data. – Chichester: John Wiley & Sons, 1996. – 382 p. [in English].

19. Pokornaya O.Yu. Integral Stil'tesa v teorii igr // Molodoi uchenyi. – 2012. – № 3(38). – S. 26–28. [in Russian].

20. Mazalov V.V. Setevye igry. – M.: Lan', 2022. – 320 s. [in Russian].

21. Azaly kitap – Kniga skorbi. Almaty oblysy men Almaty qalasy boiynsha sayasi qugyn-surgin qurbandary (1930–1950 zhzh.). 9-basylum. – Almaty: Adilet qogamy, 2018. – 450 b. [in Kazakh].

22. Sykora P. Bayesian Inference in Historical Social Network Analysis // Historical Social Research. – 2016. – Vol. 41, No. 2. – P. 120–145. [in English].

23. Sarsenbina Q.Q. Qazaqstan aielderi sayasi qugyn-surgin qurbandary (1925–1938 zhzh.): t.g.k. dis. avtoreferaty. – Almaty: Sh. Ualikhanov atyndagy Tarih zhane etnologiya instituty, 2010. – 30 b. [in Kazakh].

24. Laslo M. Vychislitel'naya geometriya i komp'yuternaya grafika. – M.: Feniks, 2021. – 422 s. [in English].

25. Mueller G.P. Getting order out of chaos: a mathematical model of political conflict // Russian Sociological Review. – 2017. – № 6. – P. 37–52. [in Russian].

26. Laptev A.A. Matematicheskoe modelirovanie global'nykh sotsial'nykh protsessov: dissertatsiya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata fiziko-matematicheskikh nauk. – Ufa, 2012. – 149 s. [in Russian].

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.01.45
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94:2(574.5) https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.017

Утеулиева Б.М. *[1]

[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: uteuliyeva81@inbox.ru
https://orcid.org/0009-0007-0461-6186

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХЫНДА МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРҒА БІЛІМ БЕРУДІҢ ТАРИХИ НЕГІЗІ

Аңдатпа

Білім беру адамның жеке басын толық дамытуға және адам құқықтары мен негізгі бостандықтарына құрмет көрсетуді нығайтады. Бүгінгі таңда көптеген мемлекеттер мүмкіндігі шектеулі балалардың білім алу құқығын мойындайды және бұл құқықты біртіндеп тең мүмкіндіктер негізінде жүзеге асыруда. Сол сияқты біздің еліміздің білім беру саласында мүмкіндігі шектеулі балалардың қол жетімді және сапалы білім алу қажеттіліктерін қанағаттандыру құқығы бекітілген. Оны жүзеге асыруда Қазақстан республикасы мүмкіндігі шектеулі балалардың құқықтарын қамтамасыз ететін халықаралық құжаттарды ратификациялап, оларға толыққанды білім беру қағидаттарын енгізуде бірқатар шаралар қабылдады. Осы тұрғыда елімізде қоғамның барлық мүшелерінің, соның ішінде мүмкіндігі шектеулі балалардың білім алуына жағдай жасалуда. Мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру ісі мемлекет саясатының бір бөлігі болып табылады.

Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің қалыптасу тарихи негізін шет елдердің заңнамалық құжаттарымен салыстыра отырып талдау, бүгінгі таңда әлемдік білім беру үрдісінде мүмкіндігі шектеулі балаларды тәуелсіз, толыққанды және лайықты өмірге дайындайтын сапалы білімге қолжетімділікті қамтамасыз ету болып табылатындығын көрсетеді. Дегенменде, бүгінгі таңда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруді жүзеге асыруда бірыңғай нақты құжаттың болмауы қоғамда түрлі қиындықтар туғызуда. Бұл зерттеу жұмысы алдағы уақытта әлі де ғылыми тұрғыдан кең ауқымда зерттеуді қажет ететін мәселелердің бірі болып табылады.

Кілт сөздер: мүмкіндігі шектеулі балалар, заңнамалық құжаттар, білім беру жүйесі, әлеуметтік қатынастар, стандарт, Заң.

Утеулиева Б.М. *[1]

[1]Докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, Казахстан
E-mail: uteuliyeva81@inbox.ru
https://orcid.org/0009-0007-0461-6186

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБРАЗОВАНИЯ ДЕТЕЙ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Образование способствует всестороннему развитию личности и уважению прав человека и основных свобод. Сегодня многие государства признают право детей-инвалидов на образование и постепенно реализуют это право на основе равных возможностей. Аналогичным образом, в сфере образования нашей страны закреплено право на удовлетворение потребностей детей-инвалидов в доступном и качественном образовании. В его реализации